

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

(A Sociological Study of Farmers' Suicides in Maharashtra)

प्रा.डॉ.अन्सारी.एस.जी

म.उ.म.उदगीर

सारांश (Abstract)

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा प्रश्न हा भारतातील सर्वात गंभीर सामाजिक आणि आर्थिक समस्यांपैकी एक आहे. मागील दोन ते तीन दशकांपासून विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाडा या प्रदेशांमध्ये आत्महत्यांचे प्रमाण चिंताजनकपणे वाढले आहे. या अभ्यासात शेतकरी आत्महत्यांची समाजशास्त्रीय कारणमीमांसा, सामाजिक-आर्थिक संरचना, मानसिक आरोग्य, सरकारी धोरणांची परिणामकारकता आणि आगामी उपाययोजना तपासल्या आहेत. अभ्यास सुचवतो की हा प्रश्न बहुआयामी असून आर्थिक अडचणी, दुष्काळ, बाजारव्यवस्थेतील त्रुटी, कर्जबाजारीपणा, सामाजिक दबाव, मानसिक ताण व शासनाच्या अपुऱ्या अंमलबजावणी यांसारख्या अनेक घटकांमुळे निर्माण झाला आहे. समाजशास्त्रीय सिद्धांतांच्या आधारे विश्लेषण करून या समस्येचे शाश्वत निराकरण करण्यासाठी व्यापक उपाय सुचवले आहेत.

प्रस्तावना (Introduction)

भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे 55% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे. महाराष्ट्र हे भारतातील प्रमुख कृषी राज्य असून येथे कापूस, सोयाबीन, तूर, ऊस, कांदा, संत्रा, द्राक्षे यांसारखी विविध पिके घेतली जातात. तथापि, गेल्या 20 वर्षांत महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात आत्महत्यांचे वाढते प्रमाण एक गंभीर सामाजिक प्रश्न म्हणून समोर आले आहे.

विशेषतः विदर्भ आणि मराठवाडा हे पट्टे "शेतकरी आत्महत्या प्रोन झोन" म्हणून ओळखले जातात. आर्थिक तोटा, कर्जबाजारीपणा, हवामानातील बदल, जमिनीची तुकडेवारी, सामाजिक दडपण, मानसिक आरोग्याची उपेक्षा व धोरणात्मक त्रुटी या सर्वांच्या मिश्र परिणामामुळे हजारो शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, आत्महत्या ही वैयक्तिक घटना नसून समाजातील संरचना, मूल्यव्यवस्था आणि आर्थिक धोरणांच्या अपयशाचे द्योतक आहे.

महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्यांची आकडेवारी (2025)

वर्ष	मासिक/कालावधी	संख्या
2025	जानेवारी-मार्च	767
	मार्च-एप्रिल	479
	जानेवारी-एप्रिल	869
	मराठवाडा विभाग (जाने-मार्च)	269
	एकूण	2384

स्तोत्र : NCRB , National Crime Record Bureau, 2025

अभ्यासाचे उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

1. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची बहुआयामी कारणे ओळखणे.
2. कुटुंब, समाज आणि शासनावर आत्महत्यांचे सामाजिक परिणाम तपासणे.
3. मानसिक आरोग्य, कर्जबाजारीपणा आणि कृषी संरचनेतील बदल यांचा परस्पर संबंध समजून घेणे.
4. समाजशास्त्रीय सिद्धांतांच्या आधारे समस्यांचे विश्लेषण करणे.
5. शाश्वत व समग्र उपाययोजना सुचवणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक (Descriptive)

विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधनआराखड्याचा वापर केला आहे

माहिती स्रोत : प्रस्तुत संशोधन दुय्यम स्रोत च्या आधारे करण्यात आले आहे त्यात

सरकारी अहवाल (NCRB, कृषी मंत्रालय),

शोधनिबंध कृषी विद्यापीठांचे सर्वेक्षण आणि पुस्तके याचा वापर केला आहे

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचे ऐतिहासिक व भौगोलिक चित्र :

1995 पासून महाराष्ट्रात दरवर्षी हजारो शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या नोंदवल्या गेल्या आहेत.

विदर्भातील कापूसपट्टा विशेषतः संकटग्रस्त मानला जातो. कापसाचे उत्पादन हवामानावर अवलंबून असून पिकाचे खर्च जास्त आणि बाजारभाव अनिश्चित असतो. मराठवाडा हा दुष्काळप्रवण विभाग असल्याने येथे पाण्याची टंचाई, बोरवेल अपयश आणि कमी उत्पादन यामुळे आत्महत्यांचे प्रमाण जास्त दिसते. महाराष्ट्रात 2010 मध्ये 3141 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याची नोंद आहे तर 2014या वर्षात देशात पाच हजार सहाशे पन्नास शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या . त्यातील 2568 शेतकरी एकट्या महाराष्ट्रात होते याचा अर्थ असा की महाराष्ट्र हे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचे प्रमुख केंद्र आहे .

शेतकरी आत्महत्यांची समाजशास्त्रीय कारणमीमांसा (Sociological Causes)

1. आर्थिक कारणे

1. कर्जबाजारीपणा: अनेक शेतकरी सहकारी बँका व राष्ट्रीय बँकांमधून कर्ज न मिळाल्याने सावकारांकडे कर्ज घेतात. व्याजदर जास्त असल्याने कर्जफेड अशक्य होते.
2. उत्पादन खर्च वाढ: बीटी कापूस, हायब्रिड बियाणे, कीटकनाशके यांचे दर वाढले.
3. बाजारभावातील अस्थिरता: शेतकऱ्यांना उत्पादनाला खर्चापेक्षा कमी किंमत मिळते.
4. दुष्काळ व नैसर्गिक आपत्ती: अनियमित पाऊस, अतिवृष्टी, पूर, उष्ण्याची लाट इत्यादींमुळे उत्पादनाचे नुकसान.

5. पिकविमा योजना अपयशी: विमा रक्कम वेळेवर न मिळणे, दावे नाकारणे.

2. सामाजिक कारणे

1. कौटुंबिक दबाव: मुलांचे शिक्षण, मुलींचे लग्न, घरखर्चाची तारेवरची कसरत.
2. प्रतिष्ठा आणि अपमानाची भीती: कर्ज उतरवण्यात अपयश आल्यास सामाजिक कलंक.
3. समाजातील समर्थनाचा अभाव: गावात सल्ला, मार्गदर्शन, मानसिक आरोग्य सुविधा नसणे.

3. मानसिक आणि आरोग्यविषयक कारणे

1. डिप्रेसन, चिंता व तणाव: भावनिक पाठबळाचा अभाव.
2. नैराश्य: वारंवार अपयशी हंगाम, कुटुंबीयांवरील जबाबदाऱ्या.
3. एकाकीपणा: समस्या शेअर न करता अंतर्मुख होणे.

4. संरचनात्मक कारणे

1. जमिनीची तुकडेवारी: उत्पादन क्षमता आणि नफा दोन्ही घटतात.
2. पाण्याचे असमान वितरण: जलसंधारणातील अपयश.
3. कृषी क्षेत्रातील अपुऱ्या रोजगार संधी: शेतीवरच अवलंबून राहणाऱ्या कुटुंबांची जोखीम वाढते.

5. प्रशासनिक व धोरणात्मक कारणे : योजनांची अंमलबजावणी कमकुवत,

पिकविमा प्रणालीतील भ्रष्टाचार,

सहकारी संस्था व APMC सुधारणा अपुरी ही कारणे आत्महत्या जबाबदार आहे

सामाजिक परिणाम (Social Impact)

कुटुंबावर परिणाम: विधवा महिलांवर सर्व आर्थिक ओझे, मुलांचे शिक्षण खंडित, मानसिक आघात, भावनिक अस्थिरता, कर्जफेडीचा वाढता ताण समाजावर परिणाम: ग्रामीण भागात असुरक्षितता, तरुण पिढी शेतीपासून दूर जाते, स्थलांतराची वाढ राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम: उत्पादन कमी होणे, ग्रामीण बाजारपेठा संकुचित होणे, सरकारी निधीवर अतिरिक्त भार

समाजशास्त्रीय सिद्धांतांचा वापर

1. एमिल दुर्खीमचा 'अॅनोमी सिद्धांत'

समाजातील अस्थिरता, आर्थिक अनिश्चितता आणि नियमनाचा अभाव 'अॅनोमी' निर्माण करतो, ज्यामुळे आत्महत्यांचे प्रमाण वाढते.

2. रॉबर्ट मर्टनचा "स्ट्रेन थिअरी"

शेतीत नफा मिळवणे हे उद्दिष्ट असते, पण साधने (संसाधने, कर्ज, बाजारभाव) उपलब्ध नसल्याने "strain" निर्माण होतो आणि व्यक्ती निराश होऊन आत्महत्येकडे वळू शकते.

3. जोहान गाल्टिंगची "स्ट्रक्चरल व्हायोलन्स थिअरी"

समाजातील धोरणात्मक व आर्थिक रचना शेतकऱ्यांना वंचित ठेवते, हीच एक प्रकारची "रचनात्मक हिंसा" आहे.

शासकीय उपाययोजना:

1) प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना, कर्जमाफी योजना, जलयुक्त शिवार, PM-KISAN अंतर्गत वार्षिक आर्थिक मदत, महात्मा फुले जनआरोग्य योजना, कृषी बाजार सुधारणा, अंमलबजावणीची गती, पारदर्शकता आणि पोहोच अजून वाढण्याची गरज आहे.

अशासकीय उपाययोजना (Recommendations)

1. आर्थिक सुधारणा

बँक कर्जाची सुलभ उपलब्धता

पिकांसाठी हमीभाव (MSP) कायदेशीर करणे

सिंचन प्रकल्पांची कार्यक्षम अंमलबजावणी

2. सामाजिक उपाय : ग्रामीण मानसिक आरोग्य केंद्रे स्थापन करणे, शेतकरी समुपदेशन कार्यक्रम, स्वयं-साहाय्य गटांचा विस्तार

3. तांत्रिक व शैक्षणिक उपाय: कृषी तंत्रज्ञान प्रशिक्षण, पिकांची विविधता (Crop Diversification) थेट-ग्राहक मार्केटिंग (Direct Marketing)

4. धोरणात्मक उपाय: पिकविमा सुधारणा,

बाजारभाव स्थिरीकरण यंत्रणा, ग्रामीण रोजगाराच्या संधी वाढवणे

निष्कर्ष (Conclusion)

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांचा प्रश्न हा केवळ वैयक्तिक किंवा आर्थिक प्रश्न नसून संपूर्ण सामाजिक संरचनेचा, धोरणांचा आणि पर्यावरणीय बदलांचा परिणाम आहे.

हा प्रश्न सोडवण्यासाठी समग्र, बहुआयामी आणि दीर्घकालीन उपाययोजना आवश्यक आहेत.

आर्थिक स्थैर्य, सामाजिक आधार, मानसिक आरोग्य, तांत्रिक प्रशिक्षण, आणि शेतकरी-केंद्रित धोरणे यांची सांगड घातल्यासच या समस्येवर प्रभावी नियंत्रण मिळवता येईल.

संदर्भ (References / Bibliography)

1. Deshpande, R.S. (2010). Farmer Suicides in India: Agrarian Crisis and Its Causes.
2. Mishra, S. (2006). Farmers' Suicides in Maharashtra. Indira Gandhi Institute of Development Research.
3. Vaidyanathan, A. (2010). Agricultural Reforms and Rural Distress. Oxford University Press.
4. Government of India. National Crime Records Bureau (NCRB) Reports.
5. Dongre, A.R. & Deshmukh, P.R. (2012). Psychosocial Aspects of Farmer Suicides in Vidarbha.
6. Galtung, Johan (1969). Violence, Peace, and Peace Research.
7. Durkheim, Émile (1897). Suicide: A Study in Sociology.
8. Merton, Robert (1938). Social Structure and Anomie.
9. महाराष्ट्र शासन: कृषी विभाग वार्षिक अहवाल.
10. Tata Institute of Social